

บทที่ ๓

วิเคราะห์คุณลักษณะของภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาวิเคราะห์คุณลักษณะของภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาทแบ่งหัวข้อศึกษาเป็น ๓ หัวข้อ ได้แก่ ลักษณะทั่วไปของภิกษุในปัจจุบัน ลักษณะภายนอกของภิกษุเถรวาท ลักษณะภายในของภิกษุเถรวาท ดังนี้

๓.๑ ลักษณะทั่วไปของภิกษุ

ลักษณะทั่วไปของภิกษุแบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๒ ประเด็น ได้แก่ ภิกษุสายเถรวาท ภิกษุสายมหานิกาย ดังนี้

๓.๑.๑ ภิกษุสายเถรวาท

ภิกษุสายเถรวาทเกิดขึ้นภายหลังที่พระพุทธเจ้าทรงดับขันธปรินิพพาน ภายใต้การนำของ พระมหากัสสปะซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิได้ปรารภถึงเรื่องการรื้อยกรองพระธรรมวินัยเพื่อไว้เป็นหลักฐานที่บันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และภิกษุก็จะได้อธิโอเคร่งตามพระธรรมวินัยเดิมไม่ยอมแก้ไขเปลี่ยนแปลงใด ๆ ซึ่งคุณลักษณะที่แสดงให้เห็นเป็นพิเศษก็คือ ยึดถือพระวินัยเป็นหลักและสำคัญที่สุด และปฏิบัติตามพระวินัยเคร่งครัดรักษาพระธรรมวินัย สุชีพปยุตฺตานุภาพได้สรุปว่า ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทคือ ไทย พม่า ลังกา ลาวและเขมร พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทนี้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี อ่านข้อความตรงกันแม้จะพิมพ์ด้วยอักษรต่างกัน^๑

โดยทั่วไปแล้วหากพูดถึงนักบวชในพระพุทธศาสนาจะเป็นที่รู้จักกันในหมู่ของชาวพุทธด้วยกันว่า ภิกษุในพระพุทธศาสนานี้จะต้องประกอบไปด้วย เป็นผู้ปลงผมปลงหนวด มีอายุ

^๑ สุชีพ ปยุตฺตานุภาพ, ประวัติศาสตร์ศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๐๗.

๒๐ ปีขึ้นไปบวชด้วยหมู่แห่งพระสงฆ์และเป็นผู้นุ่งห่มผ้าไตรจีวรหรือผ้าบังสุกุล บิณฑบาตเลี้ยงชีพ อีกทั้งยังเป็นผู้ปฏิบัติตามสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ดังนี้^๒ (๑) เป็นผู้ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) เป็นผู้ละเว้นจากการขโมยของ (๓) เป็นผู้ละเว้นจากเมถุนธรรม อันเป็นกิจของชาวบ้าน (๔) เป็นผู้ละเว้นจากการพูดเท็จ (๕) เป็นผู้ละเว้นจากการพูดส่อเสียด (๖) เป็นผู้ละเว้นจากการพูดคำหยาบ (๗) เป็นผู้ละเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ (๘) เป็นผู้ละเว้นจากการพราดฟิชคาม และภูตคาม (๙) เป็นผู้ฉันทมือเดียว ไม่ฉันทอนกลางคืน ละเว้นการฉันทในเวลาวิกาล (๑๐) เป็นผู้ละเว้นจากการฟ้อนรำ (๑๑) เป็นผู้ละเว้นจากการทัดทรง ประดับ ตกแต่งร่างกายด้วยพวงดอกไม้ของหอม และเครื่องประพินพิว อันเป็นลักษณะแห่งการแต่งตัว (๑๒) เป็นผู้ละเว้นจากการนอนที่สูงใหญ่ (๑๓) เป็นผู้ละเว้นจากการรับทองและเงิน (๑๔) เป็นผู้ละเว้นจากการรับธัญญาหารดิบ (๑๕) เป็นผู้ละเว้นจากการรับเนื้อดิบ (๑๖) เป็นผู้ละเว้นจากการรับสตรีและกุมารี (๑๗) เป็นผู้ละเว้นจากการรับทาสหญิงและทาสชาย (๑๘) เป็นผู้ละเว้นจากการรับแพะและแกะ (๑๙) เป็นผู้ละเว้นจากการรับไก่และสุกร (๒๐) เป็นผู้ละเว้นจากการรับช้าง โค ม้า และลา (๒๑) เป็นผู้ละเว้นจากการรับเรือกสวนไร่นาและที่ดิน (๒๒) เป็นผู้ละเว้นจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร (๒๓) เป็นผู้ละเว้นจากการซื้อขาย (๒๔) เป็นผู้ละเว้นจากการโกงด้วยตาชั่ง ด้วยของปลอม และด้วยเครื่องตวงวัด (๒๕) เป็นผู้ละเว้นจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลง (๒๖) เป็นผู้ละเว้นจากการตัด (อวัยวะ) การฆ่า การจองจำ การตีชิงวิ่งราว การปล้น และการบุกรุก

นี่คือข้อกำหนดลักษณะทางภายนอกหรือลักษณะทางกายภาพซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีโดยทั่วไป และในพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติเพื่อเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาหรือมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “จุลศีล”^๓

ภิกษุสายเถรวาทนั้นดำรงชีวิตที่เรียบง่ายและสันโดษเพราะไม่มีอะไรติดตัวมากนักในการพักผอนนั้นก็อาศัยอยู่ในที่อันเงียบสงบ ในป่าบ้าง ในภูเขา ในโคนไม้ ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้าที่แจ้ง ที่ล้อมฟางเป็นคัน^๔ และสามารถเปรียบเทียบได้ดังนก ที่มีแต่ปีกสามารถบินไปที่ใด ๆ

^๒ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๑๕-๒๒.

^๓ ปุ่น จงประเสริฐ, ตำราดูพระภิกษุ คำพยากรณ์ของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจิตรศิลป์ มุณิวิจิตรธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๑.

^๔ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕/๘๐.

ก็มีแต่ปีกที่เป็นภาระ^๕ และเป็นการดำรงชีวิตโดยอาศัยหลักแห่งพุทธบัญญัติเรียกว่า “ปัจจัย ๔”

๓.๑.๒ ภิกษุสายมหายาน

สุชีพ ปุณฺณานุภาพได้สรุปว่า^๖ นิกายมหายานมีเค้ามาตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานได้ ๑๐๐ ปี มีการทำสังคายนาครั้งที่ ๒ การทำสังคายนานั้น เพื่อแก้ไขความประพฤติทางวินัยบางข้อรวม ๑๐ ประการ มีภิกษุคณะใหญ่ที่เรียกว่ามหาสังฆิกะ (ผู้เนื่องในสงฆ์คณะใหญ่) ได้แยกความคิดเห็นและคณะออกไปเป็นส่วนหนึ่ง ซึ่งในภายหลังบางส่วนได้กลายเป็นมหายานไป นิกายมหายานมีนามเรียกว่า “อุตตรนิกาย” แปลว่า นิกายฝ่ายเหนือ เพราะตั้งอยู่ทางภาคเหนือของอินเดีย บ้างเรียกว่า “อาจริยวาท” แปลว่า วาทะของอาจารย์ เป็นคำคู่กับเถรวาท คือ เถรวาท หมายถึง วาทะของพระเถระรุ่นแรก ที่เห็นพระพุทธเจ้า ส่วน อาจริยวาท หมายถึง วาทะของอาจารย์รุ่นต่อๆ มาและประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายาน คือ จีน เวียดนาม ญี่ปุ่น เกาหลีและญี่ปุ่น นอกจากนี้ยังมีประเทศสิกขิมและภูฏานซึ่งเล็กมาก ตั้งอยู่ทางพรมแดนของอินเดีย เกือบจะกล่าวได้ว่าอยู่ในอาณัติของอินเดีย ถิ่นนับถือพระพุทธศานามหายาน

การเข้ามาเป็นภิกษุในสายมหายานนั้น โดยทั่วไปขึ้นชื่อว่าเป็นพระภิกษุต้องมีลักษณะที่เหมือนกันคือ ปลงผม โกนหนวด และห่มผ้าจีวร แต่ภิกษุฝ่ายมหายานนั้นต้องใส่ เสื้อ กางเกง จีวร เสื้อคลุม และสังฆาฏิ^๗ เป็นนิกม้งสวัริติที่เคร่งครัด นอกจากพระวินัยสงฆ์ต่างๆ ไปแล้ว พระมหายานยังต้องรักษาศีลของพระโพธิสัตว์อีกจำนวนหนึ่งด้วย รวมทั้งข้อที่ให้เจริญมหากุศลด้วย คือ ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม^๘

^๕ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๒.

^๖ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ “ประวัติศาสตร์ศาสนา”, หน้า ๒๐๗.

^๗ มหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาลัยศาสนศึกษา, พิธีกรรมของพุทธศาสนามหายานในประเทศไทย, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา http://www.crs.mahidol.ac.th/thai/rite_thaimahayana.htm [วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๕๖].

^๘ พระพุทธศานามหายาน Mahayana of Thailand, ข้อแตกต่างบางประการระหว่างพระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน, [ออนไลน์] <http://mahayan.exteen.com> [วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๕๖].

๓.๒ ลักษณะภายนอกของภิกษุเถรวาท

ลักษณะภายนอกของภิกษุเถรวาทแบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ การดำรงชีวิตส่วนตัว การดำรงชีวิตในกรอบของสงฆ์ และการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับสังคม ดังนี้

๓.๒.๑ การดำรงชีวิตส่วนตัว

การดำรงชีวิตส่วนตัวคือการปฏิบัติขัดเกลาดนเองให้อยู่ในกรอบของพระธรรมวินัยเพื่อบรรลุเป้าหมายตามที่พระพุทธองค์ทรงวางไว้ให้เหล่าพระสาวกได้ปฏิบัติตาม อันได้แก่ ๑. การเตรียมความพร้อมต่อการเป็นภิกษุ ๒. การดำรงชีวิตพื้นฐาน

๑) การเตรียมความพร้อมต่อการเป็นภิกษุ ในการเข้ามาเป็นภิกษุสาวกของพระพุทธเจ้านั้นเพื่อเป็นการวางพื้นฐานแนวทางและป้องกันกิเลสที่จะเข้ามากระทบและเป็นข้อขัดต่อการปฏิบัติพรหมจรรย์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมที่จะช่วยป้องกันกิเลสที่จะเข้ามากระทบ อันได้แก่ ๑. อังตรายแห่งภิกษุใหม่ ๒. นวสิกขธรรม ๕ และ ๓. พละ ๕

(๑) อังตรายแห่งภิกษุใหม่ พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงภัยที่จะเกิดกับภิกษุผู้บวชใหม่ซึ่งมี ๔ ประการ คือ^๑ ๑. อุมิภัย ๒. กุมภิลภัย ๓. อาวัฏฏภัย ๔. สุตุกภัย

อุมิภัย คือ ภิกษุผู้ทนคำสั่งสอนไม่ได้จึงเกิดความโกรธและความคับแค้นใจสุดท้ายต้องลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ กุมภิลภัย คือ ภิกษุผู้เป็นคนเห็นแก่ปากเห็นแก่ท้องและทนต่อความอดอยากไม่ได้สุดท้ายต้องลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ อาวัฏฏภัย คือ ภิกษุผู้มีความเพลิดเพลिनในกามคุณ และอยากจะได้ความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อไม่ได้ตามสิ่งที่ต้องการสุดท้ายต้องลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ สุตุกภัย คือ ภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่านเพราะราคะจึงเกิดความรักใคร่ชอบพวุ่นวายจึงเป็นเหตุให้ต้องลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์

(๒) นวสิกขธรรม ๕ คือ ธรรมที่ควรฝึกสอนภิกษุบวชใหม่ให้ประพฤติปฏิบัติอย่างมั่นคง, องค์แห่งภิกษุใหม่^๒ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้คือ^๓ ๑. เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในปาติโมกขสังวรศีลว่า ‘ผู้มีอายุทั้งหลาย มา

^๑ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔-๑๘๖.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖๕.

^๓ อ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๔/๑๕๒-๑๕๓.

เกิด ขอท่านทั้งหลายจึงเป็นผู้มีศีล ตำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อม ด้วยอา
 จาระและโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย’ ๒.
 เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในอินทรีย์สังวรคิดว่า ‘ผู้มี
 อายุทั้งหลาย มาเกิด ขอท่านทั้งหลายจึงเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย มีสติเป็น
 เครื่องรักษา๑ มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาคณ๒ มีใจรักษาดีแล้ว ประกอบด้วยจิตที่มีสติเป็น
 เครื่องรักษาอยู่’ ๓. เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในการ
 พุคมีที่จบว่า ‘ผู้มีอายุทั้งหลาย มาเกิด ขอท่านทั้งหลายจึงเป็นผู้พูนน้อย พุดให้มีที่จบ’ ๔. เธอ
 ทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในความสงบกายว่า ‘ผู้มีอายุ
 ทั้งหลาย มาเกิดขอท่านทั้งหลายจึงอยู่ป่าเป็นวัตร จงอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัด คือป่าโปร่ง
 และป่าทึบ’ ๕. เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ใน สัมมาทส
 สนะ(ความเห็นชอบ)ว่า ‘ผู้มีอายุทั้งหลาย มาเกิด ขอท่านทั้งหลายจึงเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ๓
 ประกอบด้วยสัมมาทสสนะ’

(๓) พละ ๕ คือ ธรรมอันเป็นกำลัง^{๑๒} อันได้แก่ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ
 สมาธิพละ และปัญญาพละ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงอธิบายเกี่ยวกับ พละทั้ง ๕ ประการไว้ดังนี้^{๑๓}
 ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา ชื่อว่าสัทธาพละเพราะอุปถัมภ์
 สหชาตธรรม ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะครอบงำกิเลสทั้งหลายชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมี
 สภาวะเป็นความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะตั้งมั่นแห่งจิต
 ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะเป็นความฟ่องแผ้วแห่งจิต ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะเป็น
 เครื่องบรรลุลหรรณวิเศษชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะรู้แจ้งธรรมที่ยิ่ง ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะ
 มีสภาวะตรัสรู้สัจจะ ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะให้การบุคคล (บุคคลผู้กระทำ) ตั้งอยู่
 เฉพาะในนิโรธ นี่เป็นสัทธาพละ ชื่อว่า ชื่อว่าวิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะความเกีย
 คร้าน ชื่อว่าวิริยพละเพราะมีสภาวะอุปถัมภ์สหชาตธรรม ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะ
 ครอบงำกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะเป็นความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ
 ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะตั้งมั่นแห่งจิต ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะเป็นความฟ่องแผ้ว

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๕.

^{๑๓} พุ.ปฎิ.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓-๕๑๔.

แห่งจิต ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะเป็นเครื่องบรรลุลหรรณวิเศษชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะรู้แจ้งธรรมที่ยิ่ง ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะตรัสรู้สัจจะ ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี่เป็นวิริยพละ ชื่อว่าสติพละ เพราะไม่หวั่นไหว เพราะความประมาท ชื่อว่าสติพละ เพราะมีสภาวะอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ ชื่อว่าสติพละ เพราะมีสภาวะให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี่เป็นสติพละ ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอุทธีจะ ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะมีสภาวะอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะมีสภาวะให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี่เป็นสมาธิพละชื่อว่าปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะมีสภาวะอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะมีสภาวะให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี่เป็นปัญญาพละ

๒) การดำรงชีวิตพื้นฐาน สำหรับการดำรงชีวิตของภิกษุขึ้นพื้นฐานพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมไว้เป็นสิ่งที่ใช้สำหรับการดำรงชีวิตขึ้นพื้นฐานของการเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนามีอยู่ ๒ ประการ คือ ๑. ปัจจยสี่ และ ๒. ชุระสอง

๑) ปัจจยสี่ หมายถึง สิ่งจำเป็นชีวิต, สิ่งจำเป็นเบื้องต้นของชีวิต, สิ่งที่ต้องอาศัยเลี้ยงชีพ^{๑๔} อันได้แก่ ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม อาหาร และยารักษาโรค (๑) ที่อยู่อาศัย หมายถึง ที่หลับนอนหรือพักผ่อนสำหรับภิกษุ (๒) เครื่องนุ่งห่ม หมายถึง ผ้าที่ใช้คลุมปิดกายเพื่อป้องกันความละอาย ความหนาว ฯลฯ เรียกว่า ผ้าไตรจีวร (๓) อาหาร หมายถึง อาหารที่รับประทานใช้เพื่อบรรเทาความหิวมิใช่รับประทานเพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนาน และ (๔) ยารักษาโรค หมายถึง สิ่งที่จะช่วยรักษาเมื่อยามอาพาธหรือเวลาที่ภิกษุเกิดป่วยไม่สบาย

๒) ชุระสอง หมายถึง หน้าที่การงานที่พึงกระทำ, กิจในพระศาสนา^{๑๕} อันได้แก่ คณธธุระ คือ ชุระฝ่ายคัมภีร์, กิจด้านการเล่าเรียน และวิปัสสนาธุระ คือ ชุระฝ่ายเจริญวิปัสสนา, กิจด้านการบำเพ็ญภาวนา หรือเจริญกรรมฐาน อันรวมทั้งสมณะที่เป็นเบื้องต้น ซึ่งเรียกรวมเข้าไว้ด้วยโดยฐานมีวิปัสสนาเป็นส่วนสำคัญและคุมยอด ใช้เป็นหลักธรรมในการขัดเกลาตนเองและเมื่อบรรลุปเป้าหมายตามที่พระองค์ทรงกำหนดไว้จากนั้นก็เผยแผ่ธรรมสู่ชุมชน นั่นจึงหมายถึง กลุ่มภิกษุคือกลุ่มแห่งการเรียนรู้

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๓.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

๓.๒.๒ การดำรงชีวิตในกรอบของสงฆ์

เมื่อมีผู้เกิดความรู้สึกเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเพิ่มจำนวนมากขึ้น นั้นจึงหมายถึง มีผู้เข้ามาบวชเป็นภิกษุสาวกของพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก วิถีชีวิตจึงเริ่มเข้าสู่การอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเพื่อป้องกันความวุ่นวาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงวางกฎระเบียบในการอยู่ร่วมกันไว้ ๒ ประการ คือ ๑. กฎระเบียบแบบแผนเรียกว่า วินัย และ ๒. กฎระเบียบของคุณธรรมเรียกว่า ธรรม

(๑) วินัย คือ กฎข้อบังคับของภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งมีทั้งหมด ๒๒๗ ข้อ ข้อ แบ่งออกเป็นหมวดมีทั้งหมด ๕ หมวดคือ ๑.ปาราชิก ๒.สังฆาทิเสส ๓.อนิยต ๔.นิสสัคคียปาจิตตีย์ ๕. ปาจิตตีย์ ๖. ปาฏิเทสนียะ ๗. เสดยวัตร ๘. อธิกรณ์ ๙. อธิกรณสมณะ จำแนกเป็นตารางได้ดังนี้

ตาราง ๓.๑ วินัย ๒๒๗ ข้อ

หมวด	ชื่อ	จำนวน/ข้อ
๑	ปาราชิก	๔
๒	สังฆาทิเสส	๑๓
๓	อนิยต	๒
๔	นิสสัคคียปาจิตตีย์	๓๐
๕	ปาจิตตีย์	๙๒
๖	ปาฏิเทสนียะ	๔
๗	เสดยวัตร	๗๕
๘	อธิกรณ์	๔
๙	อธิกรณสมณะ	๗

วินัยหรือข้อบังคับนี้หากมีผู้ใดละเมิดก็就会有ความผิดและต้องได้รับโทษตามความผิดนั้น ๆ สำหรับความผิดนั้นในทางพระพุทธศาสนานั้นเรียกว่า “อาบัติ” มีอยู่ ๗ อย่าง คือ^{๑๖} ๑.ปาราชิก ๒.สังฆาทิเสส ๓.อุลลัจจัย ๔.ปาจิตตีย์ ๕. ปาฏิเทสนียะ ๖.ทุกกฏ ๗. พุพภาษิต

^{๑๖}ปุ่น จงประเสริฐ, ตำราดูพระภิกษุ คำพยากรณ์ของพระพุทธเจ้า, พิมพ์ครั้งที่สาม, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจิตรธรรม มูลนิธิวิจิตรธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๐.

เมื่อต้องอาบัติ นั้น ๆ แล้ว ก็จะได้รับโทษที่ต่างกัน คือ ปาราชิกนั้น ภิกษุผิดเข้าแล้ว ขาดจากความเป็นภิกษุ จะกลับมาบวชอีกไม่ได้ แม้แต่เป็นเณร สังฆาทิเสสนั้น ผิดเข้าแล้ว ต้องอยู่กรรมจึงจะพ้น อาบัติอีก ๕ อย่างนั้น ต้องประจานตัวเอง ให้สงฆ์รู้ หรือภิกษุรูปอื่นรู้จึงจะพ้นผิด

(๒) ธรรม คือคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสดงไว้เพื่อให้เหล่าพระสาวกปฏิบัติให้ถึงซึ่งความหลุดพ้น ให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นานและพระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้แล้วคือ^{๑๑} สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ สติปัฏฐาน ๔ คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ^{๑๒} ได้แก่ ๑. การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ๒. การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ๓. การพิจารณาเห็นจิตในจิต ๔. การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม สัมมัปธาน ๔ คือ ความเพียรชอบ^{๑๓} ได้แก่ ๑. สร้างฉันทะ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ๒. สร้างฉันทะ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. สร้างฉันทะ เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ๔. สร้างฉันทะ เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว อิทธิบาท ๔ คือคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ^{๑๔} ได้แก่ ๑. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์) ๒. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์) ๓. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์) ๔. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์) อินทรีย์ ๕ นี้มีอยู่ ๓ นัย คือ^{๑๕} อินทรีย์นัยที่หนึ่ง ๑. จักขุนทรีย์ (อินทรีย์คือตา) ๒. โสदनทรีย์ (อินทรีย์คือหู) ๓. ฆานินทรีย์ (อินทรีย์คือจมูก) ๔. ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์คือลิ้น) ๕. กายินทรีย์ (อินทรีย์คือกาย) อินทรีย์นัยที่สอง ๑. สุขินทรีย์ (อินทรีย์คือความสุขกาย) ๒. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์กาย) ๓. โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือความสุขใจ) ๔. โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์ใจ) ๕. อุเปกขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขา) อินทรีย์นัยที่สาม ๑. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) ๒. วิริยินทรีย์

^{๑๑}ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๑.

^{๑๒}ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๑-๓๒๔.

^{๑๓}ดูรายละเอียดใน อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๓-๒๔.

^{๑๔}ดูรายละเอียดใน ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

^{๑๕}ดูรายละเอียดใน ที. ป. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๐.

(อินทรีย์คือวิริยะ) ๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) ๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) พละ ๕ คือ ธรรมอันเป็นกำลัง^{๒๒} ได้แก่ ๑. สัทธาพละ ๒. วิริยพละ ๓. สติพละ ๔. สมาธิพละ และ ๕. ปัญญาพละ โภชณัง ๗ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้^{๒๓} ได้แก่ ๑. สติสัมโพชณัง ๒. ธรรมวิจยสัมโพชณัง ๓. วิริยสัมโพชณัง ๔. ปิติสัมโพชณัง ๕. ปัสสทธิสัมโพชณัง ๖. สมาธิสัมโพชณัง ๗. อุเบกขาสัมโพชณัง อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ทางอันประเสริฐ ๘ ประการ^{๒๔} ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

กรอบที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติตนเองให้บรรลุถึงเป้าหมาย และเป็นข้อตกลงร่วมกันที่จะช่วยให้รักษาประเพณีอันดีงาม ตลอดจนความสงบเรียบร้อยแห่งหมู่คณะ ภิกษุใดพึงปฏิบัติได้ย่อมอยู่ร่วมกันในหมู่คณะได้อย่างผาสุก

๓.๒.๓ การดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับสังคม

ในการดำรงชีวิตร่วมกับผู้อื่นในสังคม สำหรับภิกษุนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงวางหลักในธรรมให้ภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีในจิตใจใช้สำหรับการดำรงชีวิตร่วมกับสังคม และหลักธรรมนั้นพระองค์ทรงจำแนกไว้หลายประการคือ

๑) เทศนา ๒ คือ ลักษณะของการแสดงธรรม หรือการชี้แจงแสดงความรู้มีอยู่ ๒ ประการ คือ^{๒๕} ๑. บุคคลาธิษฐานเทศนา เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง เทศนาอ้างคน แสดงโดยยกคนขึ้นอ้าง ยกคนเป็นหลักฐานในการอธิบาย ๒. ธรรมาธิษฐานเทศนา เทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง เทศนาอ้างธรรม แสดงโดยยกหลักธรรมขึ้นอ้าง

^{๒๒} คูรายละเอียดยใน อ.ปัญญา. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

^{๒๓} คูรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๓-๒๕๔.

^{๒๔} คูรายละเอียดยใน ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕-๓๓๗.

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๗.

๒) ประมาณ ๔ คือ บุคคลที่ถือประมาณต่าง ๆ กัน คนในโลกผู้ถือเอาคุณสมบัติต่าง ๆ กัน เป็นเครื่องวัดในการที่จะเกิดความเชื่อความเลื่อมใส มีอยู่ ๔ ประการ คือ^{๒๖}(๑) รูปประมาณ คือ ผู้ถือประมาณในรูป บุคคลที่มองเห็นรูปร่างสวยงาม ทรวดทรงดี อวัยวะสมส่วน ท่าทางสง่า สมบูรณ์พร้อม จึงชอบใจเลื่อมใสในใจที่จะเชื่อถือ (๒) โฆษประมาณ คือ ผู้ถือประมาณในเสียง บุคคลที่ได้ยินได้ฟังเสียงสรรเสริญเกียรติคุณหรือเสียงพูดจาที่ไพเราะ จึงชอบใจเลื่อมใสในใจที่จะเชื่อถือ (๓) ฐานประมาณ คือ ผู้ถือประมาณในความคร่ำหรือเศร้าหมอง บุคคลที่มองเห็นสิ่งของเครื่องใช้ความเป็นอยู่ที่เศร้าหมอง เช่น จีวรคร่ำๆ เป็นต้น หรือมองเห็นการกระทำคร่ำครึเป็นทุกข์กริยา ประพฤติเคร่งครัดเข้มงวดขูดเกลาค้น จึงชอบใจเลื่อมใสในใจที่จะเชื่อถือ (๔) ธรรมประมาณ คือ ผู้ถือประมาณในธรรม บุคคลที่พิจารณาด้วยปัญญาเห็นสารธรรมหรือการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จึงชอบใจเลื่อมใสในใจที่จะเชื่อถือ

บุคคล ๓ จำพวกนี้ ยังมีทางพลาดได้มาก โดยอาจเกิดความคิดใคร่ ถูกครอบงำชักพาไปด้วยความหลง ถูกพาดวนเวียนหรือติดอยู่แก่ภายนอก ไม่รู้จักคนที่ตนเองได้อย่างแท้จริงและไม่เข้าถึงสาระ ส่วนผู้ถือธรรมเป็นประมาณ จึงจะรู้จักคนที่ตนมองอย่างแท้จริง ไม่ถูกพาดพาไปเข้าถึงธรรมที่ปราศจากสิ่งครอบคลุม

พระพุทธเจ้าทรงมีพระคุณสมบัติสมกับทั้งสี่ข้อ (เฉพาะข้อ ๓ ทรงถือแต่พอดี) จึงทรงครองใจคนทุกจำพวกได้ทั้งหมด คนที่เห็นพระพุทธเจ้าแล้ว ที่จะไม่เลื่อมใสในนั้น หาได้ยากยิ่งนัก

ในชั้นอรรถกถา นิยมเรียกบุคคล ๔ ประเภทนี้ว่า รูปปปมาณิกา โฆษปปมาณิกา ฐานปปมาณิกา และ ธรรมปปมาณิกา ตามลำดับ

๓) ลีลาการสอน คือ ลักษณะของครูผู้ที่มีความสามารถในการสอนผู้อื่นมีอยู่ ๔ ประการคือ^{๒๗} (๑) สันทัสสนา ซึ่งให้ชัด จะสอนอะไร ก็ชี้แจงแสดงเหตุผลแยกแยะอธิบาย ให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง ดังงูมือไปดูเห็นกับตา (๒) สมทปนา ขวนให้ปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรทำ ก็บรรยายให้มองเห็นความสำคัญ และหาข้อซึ่งในคุณค่า เห็นสมจริง จนผู้ฟังยอมรับ อยากลงมือทำ หรือนำไปปฏิบัติ (๓) สมุตเตชนา เราให้กล้า คือ ปลุกใจให้กล้า เกิดความกระตือรือร้น มี

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าที่ ๑๕๘ – ๑๖๐.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมบุญชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๕), หน้า ๕๕.

กำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จ ไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก (๔) สัมผัสหงาย
ปลุกให้ร่าเริง คือ ทำบรรยากาศให้สนุกสนานแจ่มใส เบิกบานใจ ให้ผู้ฟังแจ่มชื่น มีความหวัง
มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ

ง่าย ๆ ว่า สอนให้ แจ่มแจ้ง จูงใจ แก่ล้ากล้า ร่าเริง

๔) ธรรมเทศกธรรม ๕ คือ องค์ธรรมของผู้ที่จะแสดงธรรมมี ๕ ประการคือ^{๒๘}

(๑) อนุพุททิกถา สอนให้มีขั้นตอนถูกลำดับ คือ แสดงหลักธรรม หรือเนื้อหา ตามลำดับความ
ง่ายยากลุ่มลึก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ (๒) ปริยายทสสาวิ จับจุดสำคัญมาขยาย
ให้เข้าใจเหตุผล คือ ชี้แจง ยกเหตุผลมาแสดง ให้เข้าใจชัดในแต่ละแง่แต่ละประเด็น อธิบายยก
เยื้องไปต่าง ๆ ให้มองเห็นกระจ่างตามแนวเหตุผล (๓) อนุทยตา ตั้งจิตเมตตาสอนด้วยความ
ปรารถนาดี คือ สอนเขาด้วยจิตเมตตา มุ่งจะให้ประโยชน์แก่ผู้รับคำสอน (๔) อนามิสันดร
ไม่มีจิตเพ่งเล็งมุ่งเห็นแก่อามิส คือ สอนเขาไม่ใช่มุ่งที่ตนจะได้ลาภ สินจ้าง หรือผลประโยชน์ตอบ
แทน (๕) อนุปหัจจ วาจจิตตรงไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักตามเนื้อหาไม่มุ่งแสดง
อรรถ แสดงธรรม ไม่ยกตน ไม่เลียดสีข่มขู่ผู้อื่น

๕) พหุสูตรมืองค์ ๕ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อตรวจสอบภิกษุในการ
เป็นพหุสูตรอันได้แก่^{๒๙} “เป็นพหุสูตร ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่ มี
ความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ทั้งอรรถ
และพยัญชนะ บริสุทธิ บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แทงตลอดดี
ด้วยทักขิ” ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้เมื่อมีในภิกษุใด ภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นพหุสูตร

๖) อนุพุททิกถา คือ การแสดงธรรมเป็นลำดับขั้นตอนของความลุ่มลึกแห่งธรรม มี
อยู่ ๕ ประการ^{๓๐} (๑) ทานกถา คือ เรื่องทาน การกล่าวถึงการให้ทานซึ่งเป็นการเสียสละแบ่งปัน
แก่ผู้อื่นเป็นการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (๒) สีลกถา คือ เรื่องศีล การกล่าวถึงการประพฤติปฏิบัติ
ที่ถูกต้องดีงามไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน (๓) สักคกถา คือ เรื่องสวรรค์ การกล่าวถึงความสุข
ความเจริญและผลที่น่าปรารถนาซึ่งเป็นส่วนดีของกาม ที่จะเข้าถึงได้ เมื่อประพฤติได้ตรงตามหลัก

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต, หน้า ๕๔.

^{๒๙} คุราวละเอียดยใน อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๓/๑๕๕.

^{๓๐} คุราวละเอียดยใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

แห่งธรรม (๔) กามาทีวนกถา คือ เรื่องโทษแห่งกาม การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ดีของกามและผลที่เกิดต่อเนื่องจากกาม ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ควรหมกหมุ่น ควรเบื่อหน่ายและนำพาตนออกจากกาม (๕) เนกขัมมานิสังสกถา เรื่อง อานิสงส์แห่งการออกจากกาม การกล่าวถึงผลดีของการไม่หมกหมุ่นอยู่ในกาม ซึ่งเป็นการแสวงหาความสุขที่สงบในระดับขั้นสูงๆ ยิ่งขึ้นไป

๗) กัลยาณมิตรธรรม ๗ คือ องค์คุณของกัลยาณมิตร คุณสมบัติของมิตรดีหรือมิตรแท้ คือท่านที่คบหรือเข้าหาแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดความดีงามและความเจริญ ในที่นี้มุ่งเอามิตรประเภทครูหรือพี่เลี้ยงเป็นสำคัญ มีอยู่ ๗ ประการ คือ^{๓๐}(๑) ปิโย คือ นำรักในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม (๒) ครุ คือ นำเคารพในฐานะประพฤติดมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย (๓) ภาวนีโย คือ นำเจริญใจหรือนำยกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ่ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ (๔) วตฺตัจจ คือ รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี (๕) วจนฺทโม คือ อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา ซักถาม คำเสนอ และวิพากษ์วิจารณ์ อดทนฟังได้ไม่เบื่อง่าย (๖) คมฺภีรญฺจ ถถ กตฺตา คือ แกล้งเรื่องเล็กน้อยได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจและให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป (๗) โน จฺญฺฐาเน นิโยชเย คือ ไม่ชักนำไปในอวิชชา คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักนำไปในทางเสื่อมเสีย

ในการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับสังคม ภิกษุนี้มีหน้าที่คอยแนะนำสั่งสอนวางรากฐานอันดีงามให้กับสังคม โดยการ แสดงธรรม เป็นกัลยาณมิตรที่ดี คอยแนะนำตักเตือนในสิ่งที่ถูกต้องดีงามเพื่อเป็นการปิดกั้นอกุศลที่จะเกิดขึ้นกับผู้คนในสังคม

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๔.

๓.๓ ลักษณะภายในของภิกษุเถรวาท

ลักษณะภายในของภิกษุเถรวาทแบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ คีล สมาธิ และ ปัญญา ดังนี้

๓.๓.๑ คีล

คีลคือ ความประพฤติดุกต้องดีงาม ไม่ผิดระเบียบวินัย ไม่ผิดศีลธรรม^{๓๒}

๑) ปาริสุทธิคีล คือ ความบริสุทธิ์ คีลเครื่องให้บริสุทธิ์ ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นคีล ภิกษุนั้นต้องเป็นผู้ประกอบด้วยปาริสุทธิคีล ซึ่งมีอยู่ ๔ ประการ คือ ^{๓๓}(๑) ปาฏิโมกขสังวรคีล คีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย (๒) อินทริยสังวรคีล คีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ (๓) อาชีวปาริสุทธิคีล คีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอนธนา มีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพเป็นต้น (๔) ปัจจยสันนิตคีล คีลที่เกี่ยวกับปัจจย ๔ ได้แก่ปัจจยปัจเจกชน คือ พิจารณาใช้สอยปัจจยสี่ ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภครด้วยตัณหา

ปาริสุทธิคีล จัดเข้าอยู่ในหมวดของคีล เพราะเป็นเครื่องที่จะแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีคีลที่บริสุทธิ์และสมบูรณ์

๒) วิบัติ ๔ หมายถึง^{๓๔} ความผิดพลาด ความเคลื่อนคลาด ความเสียหาย ความบกพร่อง ความใช้การไม่ได้ มีอยู่ ๔ ประการคือ (๑) คีลวิบัติ วิบัติแห่งคีล เสียคีล สำหรับพระภิกษุ คือ ต้องอาบัติปาราชิก หรือ สังฆาทิเสส (๒) อาจารย์วิบัติ วิบัติแห่งอาจารย์ เสียความประพฤติ จรรยาบรรยาไม่ดี สำหรับพระภิกษุคือ ต้องลหุกาบัติ แต่ถูกล้างจาย ถึง ทุพภาสิต (๓) ทิฏฐิวิบัติ วิบัติแห่งทิฏฐิ ความเห็นคลาดเคลื่อน ผิดธรรมวินัย (๔) อาชีวะวิบัติ วิบัติแห่งอาชีวะ ประกอบมิจลาชีพ หาเลี้ยงชีพในทางที่ผิด

วิบัติ ๔ จัดเข้าอยู่ในหมวดของคีล เพราะแสดงให้เห็นถึงข้อผิดพลาด และความบกพร่องของคีลที่ตนเองรักษาอยู่

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐ – ๑๖๑.

^{๓๔} อ้างแล้ว.

๓) สังวร ๕ หมายถึง^{๓๕} ความสำรวม ความระวังปิดกั้นบาปอกุศล (๑) ปาฏิโมกข-
สังวร สำรวมในปาฏิโมกข์ คือ รักษาสิกขาบทเคร่งครัดตามที่ทรงบัญญัติไว้ในพระปาฏิโมกข์
(๒) สติสังวร สำรวมด้วยสติ คือ สำรวมอินทรีย์มีจักษุเป็นต้น ระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้า
ครอบงำ เมื่อเห็นรูป เป็นต้น อินทริยสังวร (๓) ญาณสังวร สำรวมด้วยญาณ คือ คัดกระแส
กิเลสมีต้นหาเป็นต้นเสียได้ ด้วยใช้ปัญญาพิจารณา มิให้เข้ามาครอบงำจิต ตลอดถึงรู้จักพิจารณา
เสพปัจจัยสี่ (๔) ขันติสังวร สำรวมด้วยขันติ คือ อดทนต่อหนาว ร้อน หิว กระหาย ถ้อยคำแรง
ร้าย และทุกข์เวทนาต่าง ๆ ได้ ไม่แสดงความวิการ (๕) วิริยสังวร สำรวมด้วยความเพียร คือ
พยายามขบไล่ บรรเทา กำจัดอกุศลวิบากที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปเป็นต้น ตลอดจนละมิจาชีพ
เพียรแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ที่เรียกว่าอาชีวนิปาติ

ในคัมภีร์บางแห่งที่อธิบายคำว่า วินัย แบ่ง วินัยเป็น ๒ คือ สังวรวินัย กับปหานวินัย
และจำแนกสังวรวินัยเป็น ๕ มีแปลจากนี้เฉพาะข้อที่ ๑ เป็น สิลสังวร

สังวร ๕ จัดเข้าอยู่ในหมวดของศีล เพราะแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่จะทำให้การรักษาศีลนั้น
สมบูรณ์ต้องอยู่กับการสำรวม กาย วาจา และใจ

๓.๓.๒ สมာธิ

สมာธิคือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ภาวะที่จิตสงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์เดียว^{๓๖}

๑) อภินิหังงเวกขณ ๕ หมายถึง^{๓๗} ข้อที่สตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม กฎหัสถ์ก็ตาม
บรรพชิตก็ตาม ควรพิจารณาเนื่อง ๆ มีอยู่ ๕ ประการคือ (๑) ชราธัมมตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า
เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ (๒) พยาธิธัมมตา ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า
เรามีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้ (๓) มรณธัมมตา ควรพิจารณา
เนื่อง ๆ ว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ (๔) ปิยวินาभावตา ควร
พิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราจักต้องมีความพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น (๕) กัมมัสสกตา
ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักเป็นทายาท
ของกรรมนั้น

^{๓๕} อ่างแล้ว.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๔๓.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗-๒๔๘.

ข้อที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ ๕ อย่างนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อละสาเหตุต่างๆ มีความมัวเมา เป็นต้น ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายตกอยู่ในความประมาท และประพฤติดุจจริตทางไตรทวาร กล่าวคือ ข้อที่ ๑ เป็นเหตุละหรือบรรเทาความเมาในความเป็นหนุ่มสาวหรือความเยาว์วัย ข้อที่ ๒ เป็นเหตุละหรือบรรเทาความเมาในความไม่มีโรค คือ ความแข็งแรงมีสุขภาพดี ข้อที่ ๓ เป็นเหตุละหรือบรรเทาความเมาในชีวิต ข้อที่ ๔ เป็นเหตุละหรือบรรเทาความยึดติดผูกพันในของรักทั้งหลาย ข้อที่ ๕ เป็นเหตุละหรือบรรเทาความทุจริตต่างๆ โดยตรง

เมื่อพิจารณาขยายวงออกไป เห็นว่ามีใช้คนผู้เดียวที่ต้องเป็นอย่างนี้ แต่เป็นคตินิยมคาของสัตว์ทั้งปวงที่จะต้องเป็นไป เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้เสมอๆ มรรคก็จะเกิดขึ้น เมื่อเจริญมรรคนั้นมากเข้า ก็จะละสังโยชน์ทั้งหลาย ลีลาอนุสัยได้

อภิณหปัจเจกขณ์ ๕ จัดเข้าอยู่ในหมวดของสมาธิ เพราะหลักในการพิจารณาสังต่าง ๆ ต้องใช้จิตเพ่งและอยู่ในอารมณ์เดียวเมื่อเพ่งเลงอยู่จึงทำให้จิตสงบและกลายเป็นสมาธิ

๒) ปัพพชิตอภิณหปัจเจกขณ์ ๑๐ คือ ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ มีอยู่ ๑๐ ประการคือ^{๓๘} (๑) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เราถึงความมีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว (๒) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น (๓) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เรามีอาภัพกิจอย่างอื่นที่จะพึงทำ คือ กิริยามารยาทที่ต่างจากของคฤหัสถ์ เช่น มีอินทรีขังขบ ก้าวเดินสม่ำเสมอ เป็นต้น (๔) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า ตัวเรายังดิเคยนตัวเราเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ (๕) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญูชนพิจารณาแล้ว ยังดิเคยนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ (๖) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เราจักต้องมีความพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น (๗) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น (๘) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า วันคืนล่วงไปๆ เราทำอะไรอยู่ (๙) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า เรายินดีในสิ่งที่สังคยอยู่หรือไม่ (๑๐) บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า คุณวิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญที่เราบรรลุแล้ว มีอยู่หรือไม่ ที่จะให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขินเมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถาม ในกาลภายหลัง

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๔๘.

บัพพชิตอกนิหปัจเจกขณ ๑๐ จัดเข้าอยู่ในหมวดของสมาธิ เพราะการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ อยู่เนื่อง ๆ จะทำให้จิตใจสงบและกลายเป็นจิตที่มีสมาธิ

๓) เมถุนสังโยค ๗ หมายถึง อาการที่เกี่ยวข้องกับเมถุน หรือนับเนื่องในเมถุน ความประพฤติพัวพันกับเมถุนเครื่องผู้มัดไว้กับเมถุน ซึ่งผู้เป็นภิกษุนั้นไม่ควรเกี่ยวข้องมีอยู่ ๗ ประการคือ^{๓๙} (๑) ยินดีการอุปได้ ขัดสี ให้อาบน้ำ และการนวดพั้นของมาตุคาม ปลื้มในด้วยการบำเรอนั้น (๒) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังกระซิกกระซี้ เล่นหัว ถัพยอก กับมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการกระทำอย่างนั้น (๓) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังเพ่งจ้องดูตากับมาตุคาม ปลื้มใจด้วยการทำอย่างนั้น (๔) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังชอบฟังเสียงมาตุคามหัวเราะ ขบร้อง หรือร้องไห้อยู่ ข้างนอกฝา นอกกำแพง แล้วปลื้มใจ (๕) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังชอบตามนึกถึงการเกาที่ได้เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามแล้วปลื้มใจ (๖) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ยังชอบดูคฤหบดี หรือบุตรคฤหบดี ผู้เอบอัมพรั่งพร้อมด้วยกามคุณทั้ง ๕ บำเรอตนอยู่ แล้วปลื้มใจ (๗) ไม่ถึงอย่างนั้น แต่ประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งปรารถนาเพื่อจะได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง

เมถุนสังโยค ๗ จัดเข้าอยู่ในหมวดของสมาธิ เพราะการติดอยู่กับกามคุณจะทำให้จิตใจวุ่นวายไม่สงบการที่พยายามข่มจิตใจให้ออกจากกามคุณนั้นจะทำให้จิตใจสงบ ดังนั้นเมถุนสังโยค ๗ จึงจัดอยู่ในหมวดของสมาธิ

๔) รุคงค์ ๑๓ หมายถึง องค์คุณเครื่องสลัดหรือกำจัดกิเลส ข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมาธิจะพึงสมาทานประพฤติได้ เพื่อเป็นอุบายขัดเกลากิเลส ช่วยส่งเสริมความมกนน้อยและสันโดษ เป็นต้น การรุดงค์นี้ก็เป็นอีกหนึ่งลักษณะของภิกษุ ที่จัดเข้าในหมวดศีล ในการรุดงค์นั้นมีอยู่ ๑๓ ข้อด้วยกัน คือ^{๔๐} (๑) ปิงสุกุลิกังคะ องค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร (๒) เตจิวิริงคังคะองค์แห่งผู้ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร (๓) ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร (๔) สปปทานจาริกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร (๕) เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้ถือฉันฉัน ๑ อาสนะเดียวเป็นวัตร คือฉันวันละมื้อเดียว หลุดจากที่แล้วไม่ฉันอีก (๖) ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร คือ ไม่ใช้ภาชนะใส่อาหารเกิน ๑

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๔.

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๔๑ – ๓๔๒.

อย่างคือบาตร (๗) ขลุ่ยจกัณฐกัณฐะ องค์แห่งผู้ถือห้ามภักที่ถวายภายหลังเป็นวัตร คือเมื่อใด ปลงใจกำหนดอาหารที่เป็นส่วนของตน ซึ่งเรียกว่าห้ามภัก ด้วยการลงมือฉันเป็นต้นแล้ว ไม่รับอาหารที่เขานำมาถวายอีก แม้จะเป็นของประณีต (๘) อารัญญกัณฐะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่วธนู คือ ๒๕ เส้น (๙) รุกขมุณิกัณฐะ องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร (๑๐) อัปภิกาสิกัณฐะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร (๑๑) โสสานิกัณฐะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร (๑๒) ยถาสันถติกัณฐะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสะแล้วแต่เขาจัดให้ (๑๓) เนสัชจิกัณฐะ องค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร คือเว้นนอน อยู่ด้วยเพียง ๓ อิริยาบถ

รุดงค์ ๑๓ จัดเข้าอยู่ในหมวดของสมาธิ เพราะเป็นหลักธรรมที่แสดงให้เห็นถึงการขัดเกลาจิตใจ ฝึกการอดทน อดกลั้น เมื่อฝึกดีแล้วจิตใจจึงบังเกิดความสงบ ดังนั้น รุดงค์ ๑๓ จึงเป็นหลักธรรมที่อยู่ในหมวดของสมาธิ

๓.๓.๓ ปัญญา

ปัญญาหมายถึง ความรอบรู้ รู้ทั่ว เข้าใจ รู้ซึ่ง^{๔๐}

๑) อปัสเสนธรรม ๔ หมายถึง ธรรมคุณพนักพิง ธรรมเป็นที่อิงหรือพึ่งอาศัย มีอยู่ ๔ ประการคือ^{๔๑} (๑) สงฺขาเยกํ ปฏิเสวติ ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเสพ ได้แก่ สิ่งของมีปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช เป็นต้นที่ดี บุคคล และธรรมเป็นต้นที่ดี ที่จำเป็นจะต้องเกี่ยวข้องและมีประโยชน์ พึงพิจารณาแล้วจึงใช้สอยและเสวนาให้เป็นประโยชน์ (๒) สงฺขาเยกํ อริยาเสติ ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่ อนุष्ठารมณฺ์ต่าง ๆ มีหนาว ร้อน และทุกขเวทนาเป็นต้น พึงรู้จักพิจารณาอดกลั้น (๓) สงฺขาเยกํ ปรีเวชฺเชติ ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเว้นเสีย ได้แก่ สิ่งที่เป็นโทษ ก่ออันตรายแก่ร่างกายก็ตาม จิตใจก็ตาม เช่น ช้างร้าย คนพาล การพนัน สุราเมรัย เป็นต้น พึงรู้จักพิจารณาหลีกเลี่ยงเว้นเสีย (๔) สงฺขาเยกํ ปฏิวิโนเทติ ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วบรรเทาเสีย ได้แก่ สิ่งที่เป็นโทษก่ออันตราย เช่น อกุศลวิตก มี กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก เป็นต้น และความชั่วร้ายทั้งหลาย เกิดขึ้นแล้ว พึงรู้จักพิจารณาแก้ไข บำบัดหรือขจัดให้สิ้นไป

อปัสเสนะ ๔ นี้ เรียกอีกอย่างว่า อุปนิสสัย ๔ ธรรมเป็นที่พึ่งพิง หรือธรรมช่วยอุดหนุน

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๕๓.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒-๒๐๓.

เมื่อรู้จักพิจารณาปฏิบัติสิ่งต่างๆ ให้ถูกต้องด้วยปัญญาตามหลักอปัสเสนะ หรืออุปนิสัย ๔ อย่างนี้ ย่อมเป็นเหตุให้อกุศลที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วก็เสื่อมสิ้นไป และกุศลที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นไป และเมื่อสามารถเข้าถึงธรรมที่เป็นกุศลจึงแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีปัญญาดังนั้น อปัสเสนะ ๔ จึงจัดเข้าอยู่ในหมวดของ ปัญญา

๒) อริยวงศ์ ๔ คือ ปฏิปทาที่พระอริยะทั้งหลายปฏิบัติสืบกันมาแต่โบราณไม่ขาดสาย อริยประเพณีในการปฏิบัติเช่นนี้ ภิกษุทั้งหลายพึงปฏิบัติตามหลักของพระอริยะทั้งหลายมีอยู่ ๔ ประการคือ^{๔๓} ๑) จีวรสันโดษ โดย ความสันโดษด้วยจีวร ๒) ปิณฑปาตสันโดษ โดย ความสันโดษด้วย ปิณฑปาต ๓) เสนาสนสันโดษ โดย ความสันโดษด้วยเสนาสนะ ๔) ปหานภาวณารามตา ความ ยินดีในการละอกุศลและเจริญกุศล

การปฏิบัติที่จัดเป็นอริยวงศ์ในธรรมทั้ง ๔ ข้อนั้น พระภิกษุพึงประพฤติดังนี้

ก. สันโดษด้วยปัจจัยใน ๓ ข้อต้นตามมีตามได้

ข. มีปกติกล่าวสรรเสริญคุณของความสันโดษใน ๓ ข้อนั้น

ค. ไม่ประกอบอนเสนา คือการแสวงหาที่ผิด (ทุจริต) เพราะปัจจัยทั้ง ๓ อย่างนั้นเป็นเหตุ (เพียรแสวงหาแต่โดยทางชอบธรรม ไม่เกียจคร้าน)

ง. เมื่อไม่ได้ ก็ไม่เร่าร้อนทรมานทรมาย

จ. เมื่อได้ ก็ใช้โดยไม่ติด ไม่หมกมุ่น ไม่สยบ รู้เท่าทันเห็นโทษ มีปัญญาใช้สิ่งนั้นตาม ประโยชน์ ตามความหมายของมัน (มีและใช้ด้วยสติสัมปชัญญะ ดำรงตนเป็นอิสระ ไม่ตกเป็น ทาสของสิ่งนั้น)

ฉ. ไม่ถือเอาการที่ได้ประพฤติธรรม ๔ ข้อนี้ เป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น

โดยสรุปว่า เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้าน มีสติสัมปชัญญะในข้อนั้นๆ เฉพาะข้อ ๔ ทรงสอนไม่ให้สันโดษ ส่วน ๓ ข้อแรกทรงสอนให้ทำความเพียรแสวงหาในขอบเขตที่ชอบด้วย ธรรมวินัยและมีความสันโดษตามนัยที่แสดงข้างต้น

อริยวงศ์ ๔ เป็นหลักธรรมที่จัดอยู่ในหมวดของ ปัญญา เพราะหากจะดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสันโดษได้นั้น ต้องมีความรู้และเข้าใจอย่างลึกซึ้งจึงจะสามารถมองเห็นและเข้าใจว่าสิ่งใดที่

^{๔๓} อ้างแล้ว.

เป็นกุศล และสิ่งใดที่เป็นอกุศลซึ่งจะกั้นพบกุศลได้ต้องอาศัยการอยู่อย่างสันโดษ เมื่อดังเช่นพระอริยะทั้งหลายแต่โบราณได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา

๓) ปฏิสัมภิทา ๔ หมายถึง ปัญญาแตกฉาน ซึ่งภิกษุนั้นต้องเป็นผู้มีปัญญาแตกฉานในธรรมต่างๆ มีอยู่ ๔ ประการคือ^{๔๔} (๑) อตฺถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ปรีชาแจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือความย่อ ก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นอย่างหนึ่งก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล (๒) ฐัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม ปรีชาแจ้งในหลัก เห็นอรรถาธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ (๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ ปรีชาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ และภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปรีชาแจ้งในความคิดทันการ มีไหวพริบซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สละเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์

จากการศึกษาคุณลักษณะของภิกษุในพระพุทธศาสนาพบว่า (๑) ลักษณะภิกษุสายเถรวาทนั้นดำรงชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายและสันโดษเพราะพัก่อนอาศัยอยู่ในที่อันเงียบสงัด เช่น ในป่า บ้าง ในภูเขา ในโคนไม้ ชอบเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ง ที่ล้อมฟางเป็นคัน และลักษณะภิกษุสายมหายานนั้นดำรงชีวิตโดยการเป็นนักมั่งสวัริที่เคร่งครัด นอกจากพระวินัยสงฆ์ต่างๆ ไปแล้ว พระมหายานยังต้องรักษาศิลของพระโพธิสัตว์อีกจำนวนหนึ่งด้วย รวมทั้งข้อที่ให้เจริญมหากรุณาด้วย คือไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม (๒) ลักษณะภายนอกของภิกษุเถรวาท ชีวิตส่วนตัว คือ การปฏิบัติขัดเกลาดนเองให้เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล และบรรลุเป้าหมายตามที่พระพุทธเจ้าทรงกำหนดไว้ การดำรงชีวิตในกรอบของสงฆ์ คือ การดำรงชีวิตตามกรอบที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเพื่อใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตนเองให้บรรลุถึงเป้าหมาย เป็นข้อตกลงร่วมกันที่จะช่วยให้รักษาประเพณีอันดีงาม ตลอดจนความสงบเรียบร้อยแห่งหมู่คณะ ภิกษุใดพึงปฏิบัติได้ย่อมอยู่ร่วมกันในหมู่คณะได้อย่างผาสุก และการดำรงชีวิตร่วมกับสังคม คือ ภิกษุนั้นเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายสันโดษดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยการบิณฑบาต และมีหน้าที่คอยแนะนำสั่ง

^{๔๔}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๑.

สอนวางรากฐานอันดีงามให้กับสังคม โดยการ แสดงธรรม เป็นกัลยาณมิตรที่ดี คอยแนะนำ ตักเตือนในสิ่งที่ถูกต้องดีงามเพื่อเป็นการปิดกั้นอกุศลที่จะเกิดขึ้นกับผู้คนในสังคม (๓) ลักษณะ ภายในของภิกษุเถรวาท ภิกษุนั้นต้องเป็นผู้ที่ประกอบไปด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา คือ เป็นผู้ ประพฤติถูกต้องดีงาม ไม่ผิดระเบียบวินัย ไม่ผิดศีลธรรม มีความตั้งมั่นแห่งจิตอันแน่วแน่สงบนิ่ง และเป็นผู้มีความรอบรู้ รู้ทั่ว เข้าใจ รู้ซึ่งแทงตลอดแห่งธรรม